

УДК 94(477.4)«1914/1917»

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12\(30\)-1186-1198](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-1186-1198)

Герасимов Тимофій Юрійович доктор історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Пономаренко Алла Борисівна кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, <https://orcid.org/0000-0001-8051-9221>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Анотація. На сьогодні, вкрай важливим є проведення фахового аналізу повсякденної історії періодів великих військових конфліктів, адже це дає змогу виявити на мікрорівні низку малопомітних для широкого наукового загалу соціальних явищ і процесів, які не варто недооцінювати. Саме завдяки такій історичній ретроспективі можна отримати безцінний досвід для об'єктивного сприйняття нинішнього воєнного лихоліття із врахуванням помилок минулого недопущенням їхнього повторення. З подібними проблемами вперше зіткнулися сучасники Першої світової війни, яка вражала як розмахом, так і ступенем охоплення всього соціуму і проникненням в раніше недосяжні сфери життя. Це актуалізує створення відповідної джерельної бази, в якій має бути систематизовано різнобічний за походженням та змістовним наповненням історичний матеріал. Авторами запропоновано таку його класифікацію: 1) опубліковані джерела; 2) неопубліковані архівні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні джерела; 5) періодична преса.

Зазначено, що попри наявність низки збірників документів, присвячених історії Першої світової війни, основний масив матеріалу про міську повсякденність Правобережної України міститься в державних архівах – як центральних, так і регіональних. Особливу увагу варто звернути на фонди губернських жандармських управлінь, у документах яких багато інформації про непублічні аспекти повсякденного життя містян, що не отримувала висвітлення в місцевій пресі – суспільно-політичні настрої, ставлення до військової служби тощо. Подібним чином відзначаються й опубліковані мемуари та щоденники сучасників тих подій, хоча їхнім суттєвим недоліком є наявність суб'єктивних оцінок та політична заангажованість.

Автори зауважують, що найбільший спектр інформації на повсякденну тематику можна знайти в тогочасних газетах Києва, Вінниці, Житомира та інших міст. Проте слід мати на увазі, що публікації з газет потребують критичного аналізу, верифікації й використання в поєднанні з іншими джерелами.

Ключові слова: Перша світова війна, джерельна база, міста, Правобережна Україна, повсякденна історія.

Gerasymov Timofiy Yuriyovych PhD hab. (History), Associate Professor of the Department of Social and Political Sciences, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Ponomarenko Alla Borysivna Ph.D. in History, Associate Professor of the Department of Social and Political Sciences, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, <https://orcid.org/0000-0001-8051-9221>

DAILY LIFE OF THE URBAN POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE DURING THE YEARS OF WORLD WAR I: ANALYSIS OF THE SOURCE BASE

Abstract. Today, it is extremely important to conduct a professional analysis of the everyday history of periods of major military conflicts, because it makes it possible to identify at the micro level a number of social phenomena and processes that are not noticeable to the general scientific community, which should not be underestimated. It is thanks to such a historical retrospective that one can gain invaluable experience for an objective perception of the current wartime hardships, taking into account the mistakes of the past and preventing their repetition. Contemporaries of the First World War, which was striking in both its scope and the degree of coverage of the entire society and penetration into previously inaccessible spheres of life, first encountered similar problems. This makes it urgent to create an appropriate source base in which historical material, diverse in origin and content, should be systematized. The authors proposed the following classification: 1) published sources; 2) unpublished archival documents; 3) materials of personal origin; 4) statistical sources; 5) periodical press.

It is noted that despite the presence of a number of collections of documents dedicated to the history of the First World War, the main body of material on urban everyday life in Right-Bank Ukraine is contained in state archives - both central and regional. Particular attention should be paid to the funds of provincial gendarmerie departments, in whose documents there is a lot of information about non-public aspects of the everyday life of citizens that did not receive coverage in the local press - socio-political sentiments, attitudes towards military service, etc. Similarly, published memoirs and diaries of contemporaries of those events are noted, although their significant drawback is the presence of subjective assessments and political bias.

The authors note that the largest range of information on everyday topics can be found in contemporary newspapers of Kyiv, Vinnytsia, Zhytomyr and other cities. However, it should be borne in mind that newspaper publications require critical analysis, verification and use in combination with other sources.

Keywords: World War I, source base, cities, Right-Bank Ukraine, everyday history.

Постановка проблеми. Вивчення повсякденної тематики становить неабиякий науковий інтерес, оскільки це дає можливість завдяки використанню міждисциплінарного науково-методичного інструментарію проникнути, так би мовити, за «лаштунки історичної сцени», розкривши на «низинному рівні» причинність, перебіг і наслідки конкретних історичних процесів і явищ. Особливу актуальність становить незаслужено «забута» Перша світова війна. Вона все ще містить великий пласт таємничості, підняття якого, з огляду на її незаперечні паралелі із сучасністю, допоможе нам використати безцінний історичний досвід для адекватної відповіді на грандіозні виклики нинішньої російсько-української війни.

Правобережна Україна – історико-географічна назва українських земель, які з кінця XVIII до початку XX ст. входили до складу Російської імперії, об'єднуючи Київську, Подільську та Волинську губернії. Нині вони повністю або частково охоплюють території Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Одеської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Черкаської областей. У 1914–1917 рр. міста Правобережної України виконували роль прифронтової зони та ближнього тилу Південно-Західного фронту. Крім того, в ті роки в західній частині Волині відбувалися кровопролитні бої між російськими та австро-німецькими військами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про джерела дослідження повсякденного життя мешканців міст Правобережної України тією чи іншою мірою згадано в наукових студіях О. Вільшанської [1], Т. Герасимова [2], П. Кліщинського [3], А. Лисого, Н. Марценюка [4], О. Соловйова [5]. Проте на сьогоднішній день відсутня праця, в якій би порушена авторами проблематика отримала фаховий системний аналіз.

Мета статті – представити комплекс письмових джерел, необхідних для вивчення повсякденної історії міст Правобережної України періоду Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Розгляд досліджуваної проблематики варто розпочати із запропонованої нами інтерпретації поняття «історії повсякденності», оскільки воно формується під впливом контексту історичного періоду та об'єкта дослідження. На нашу думку, повсякденна історія є багатоаспектним напрямом історичної науки, яке висвітлює діяльність «середньо-

статистичної людини» чи типового представника окремої соціальної категорії, пов'язаної із задоволенням своїх щоденних фізичних і духовних потреб; їхню соціальну адаптацію до певних умов життя; відображення в індивідуальній і масовій свідомості історичної реальності та світосприйняття загалом; системи життєзабезпечення населених пунктів.

Отже, висвітлення повсякденного життя жителів правобережних міст доби Першої світової війни вимагає залучення широкого комплексу джерел. Їх можна поділити на п'ять основних груп: 1) опубліковані джерела; 2) неопубліковані архівні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні джерела; 5) періодична преса.

Опубліковані джерела знаходимо в зібраннях нормативно-правових актів і збірниках документів з українських та іноземних архівних установ.

Фахове вивчення повсякденного життя неодмінно потребує ознайомлення з юридичними документами досліджуваного періоду. Значна їхня кількість зібрана в чотирьохтомному виданні «Законодательные акты, вызванные войною» (1915–1916) [6], де опубліковані закони, маніфести, укази, урядові положення та інші нормативно-правові акти, що регулювали різні сфери життя мешканців міст Правобережної України в 1914–1917 рр. До цього обов'язково слід додати «Практическое руководство» [7], з регулювання ринку житла в Російській імперії за воєнної доби. Його неабияка наукова цінність полягає в кваліфікованому аналізі так званого «Квартирного закону» 1916 р., проведеному провідними тогочасними юристами, котрі неодноразово підкреслювали його недосконалість і непристосованість до викликаних війною реалій.

Не менш важливий вплив на повсякдення міст мали біженці, які стали маркером тієї епохи. Цінну інформацію про них можна знайти в збірнику Л. Жванко «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914–1918)» [8]. В ньому авторка збрала понад 250 документів, частина яких тією чи іншою мірою стосується повсякденної тематики. Ця ж проблема згадується у виданому Інститутом історії України збірнику «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень» [9]. У ньому окремий інтерес становить Глава 6 «Воєнне повсякдення та духовне життя». В ній, зокрема, містяться документи про організацію санітарно-курортного лікування поранених солдатів та офіцерів на базі приміщень освітніх установ Київського учбового округу. Там же зустрічаємо інформацію про пікантний бік війни – виявлення в червні 1916 р. у Луцьку царськими солдатами повій, котрі обслуговували австро-угорських військових.

Утім, незрівнянно більше документальних свідчень повсякденної тематики можна знайти в державних архівах. З огляди на географічні рамки дослідження, насамперед варто звернути увагу на Центральний державний історичний архів України (м. Київ), державні архіви Вінницької, Волинської,

Житомирської, Київської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Черкаської областей, а також державного архіву м. Києва.

У сховищах ЦДІАК України особливу увагу треба звернути на фонди Волинського (ф. 1335), Київського (ф. 274) та Подільського (ф. 301) губернських жандармських управлінь. У їхніх документах можна зустріти унікальну інформацію про довоєнну атмосферу в прикордонних містах, де царські спецслужби боролися з агентурними мережами країн Троїстого союзу, розповідається про чутки серед тамтешнього населення щодо ймовірного початку війни; способи ухилення військовозобов'язаних від мобілізації до лав російської армії тощо. Велику наукову цінність становлять жандармські звіти, які являли собою соціологічні заміри суспільних настроїв місцевих жителів, що сильно контрастувало з цензурованою інформацією в тогочасних газетах.

Державний Вінницької області насамперед містить два потужні фонди – Вінницької (Д-230) та Гайсинської (Д-286) міських управ. У них представлено широкий спектр важливих побутових проблем містян, найважливіші з яких стосувалися житлово-комунальної та продовольчої сфери.

В архіві Волинської області абсолютна більшість дотичної теми матеріалів містяться у фонді Луцької міської управи (ф. 3). В них, зокрема йдеться про незадовільне санітарно-епідеміологічне становище прифронтового Луцька, а також вказується на різке подорожчання основних продуктів харчування в першій половині 1915 р., що започаткувало в регіоні стійку тенденцію аж до самого закінчення війни [10].

Багато інформації про становище інфраструктури волинського губернського центру доби Першої світової війни розміщено в фонді Житомирської міської управи (ф. 62) Державного Житомирської області. Передусім мова йде про забезпечення Житомира електрикою та заходи місцевої влади щодо покращення міської санітарії [11].

Робота з архівними документами фонду 9 Київського губернського із земських і міських справ присутствія Державного архіву Київської області дає змогу ввести до наукового обігу велике розмаїття епізодів з повсякдення Київщини періоду Першої світової війни, починаючи від перипетій з постачання та розподілу продовольства, і закінчуючи проблемами з облаштуванням міського благоустрою.

Порівняно небагато матеріалу міститься в Державному архіві Рівненської області. На це є об'єктивні причини – прифронтове розташування західноволинських міст, чия ділова документація в 1915 р. було евакуйовано внаслідок наступу австро-німецьких військ. Фонд Дубенського міського спрощеного громадського управління (ф. 359) містить інформацію про санітарні проблеми міста в перші дні війни; нестачу хліба через його відправлення до окупованої росіянами Галичини; інфляцію 1915–1916 рр. тощо.

Для висвітлення повсякденної історії подільських міст вкрай важливими є фонди Державного Хмельницької області. Щоправда, в 2003 р. пожежа знищила справи чи не найважливішого з них – Кам'янець-Подільської міської управи (ф. 249), що загалом сильно вдарило по вивченню повсякдення губернського центру досліджуваного періоду. У фонді Подільського губернського правління (ф. 227) розповідається про спалах епідемію азійської холери в перші воєнні місяці; плани евакуації стратегічних підприємств та установ у зв'язку з відступом російської армії влітку 1915 р.

Державний архів м. Києва насамперед цікавий фондом Київської міської управи (ф. 163), де, зокрема, міститься детальна інформація щодо організації надання медичної допомоги в місті пораненим солдатам і офіцерам (Київ був велетенським медичним хабом) та функціонування трамвайного руху в період війни. Крім того, у фонді Київської міської поліції (ф. 237) є документи з наказами щодо забезпечення правопорядку в Києві в 1915 р., через «розмінну кризу», а також зі списками місцевих готелів і мебльованих кімнат із вказаними цінами за їхню оренду, що дуже важливо для висвітлення загостреного війною «квартирного питання».

У невеликому за обсягом фонді Кременецької міської думи (ф. 242) Державного Тернопільської області можна знайти данні про заходи міської управи для врегулювання продовольчих проблем у місті, організацію допомоги родинам мобілізованих чоловіків, непросту ситуацію зі зведенням місцевої електричної станції, що склалася з початком війни. Подібно до двох інших архівів Західної Волині в зазначеній архівній установі відсутні документи про 1915–1916 рр.

У державному архіві Черкаської області насамперед вартий уваги фонд Черкаської міської думи (ф. 8). У ньому, наприклад, є відомості про залучення іноземних, насамперед австро-угорських, військовополонених до роботи на цегляному заводі, аналіз яких засвідчує диференційований підхід роботодавців стосовно виплати заробітної плати працівникам зазначеної категорії. Крім того, в одному з документів йдеться про ініціативу черкаського інженера щодо побудови в місті заводу з переробки сміття на паливні матеріали, що дало б змогу в умовах тогочасної енергетичної кризи забезпечувати теплом приміщення [12].

У дослідженні повсякденної тематики повсякденності особливе місце посідають джерела особового походження. Їх доцільно розділити на дві частини: неопубліковані та опубліковані.

Неопубліковані джерела здебільшого зосереджені в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ). Вони представлені у вигляді приватного листування, щоденників, а також – робочих рукописів. Найчастіше їхніми авторами є представники науково-викладацької та художньої інтелігенції.

В Інституті рукопису НБУВ міститься цікавий та пізнавальний матеріал, зібраний київським літературознавцем О. Назаревським (ф. 78) про місцевого поета В. Отроковського, котрому на початку Першої світової війни виповнилося 22 роки. Аналіз його поетичної творчості прямо вказує на негативне сприйняття молодого людиною війни всупереч поширеній тоді в місті серед однолітків ура-патріотичної істерії.

У фондах ЦДАМЛМ можна знайти листи до батьків українського художника К. Піскорського (ф. 335). У них він детально розповідав про свої побутові перипетії у Бердичеві 1916 р. [13]. Окрім того, в приватній кореспонденції М. Меншової – матері Н. Полонської-Василенко (ф. 542), яскраво описано надскладну продовольчу ситуацію в Києві восени 1916 р. [14].

До опублікованих матеріалів особового походження належать мемуари та щоденники. Їхнє коло авторів досить широке: інтелігенти, дворяни, військово-службовці, робітники.

Попри величезну кількість спогадів про період Першої світової війни, які виходили з-під пера військовослужбовців, з цілком зрозумілих причин, лише в невеликій їхній частині розповідається про окремі аспекти повсякденної історії міст Правобережної України. У «Записках» штаб-офіцера Генерального штабу для особливих доручень Д. Ф. Гейдена [15], розповідається про те, як влітку 1914 р. у Вінниці відбувалася мобілізація, описується важке становище прибулих до міста восени 1915 р. біженців із Західної Волині та вкрай погана робота залізничного транспорту в 1916 р. Натомість, царський офіцер Г. Софронов [16] (у 1916 р. він отримав відрядження до Вінниці), зазначив про чітко окреслені соціальні контрасти в місті: в той час, коли робітники ходили напівголодними, на вулицях часто зустрічалися люди, котрі буквально смітили грошима на розваги.

Назвемо кілька праць представників дворянського стану, котрі в зазначений період з різних причин опинилися в містах правобережного регіону. Княгиня М. Барятинська [17] була вражена побічною величезною кількістю австро-угорських військовополонених, що йшли київськими вулицями восени 1914 р. Натомість подільська дворянка К. Сайн-Вітгенштейн у своєму «Щоденнику» вказала на безпрецедентні панічні настрої в Києві в середині 1915 р. [18].

Цілком природньо, великий пласт мемуарної літератури залишила по собі інтелігенція: Г. Григор'єв [19], Д. Дорошенко [20], О. Кошиць [21]. Найчастіше вони писали про історичні епізоди, пов'язані з оголошенням війни, проведенням мобілізації, великою панікою в Києві у 1915 р., приходом біженців. Прикметно, що в абсолютній більшості мемуарів цієї групи підкреслюються антимилітаристські настрої їхніх авторів.

Не викликає подиву, що в такому ж дусі написані спогади представників пролетаріату, котрі в період Першої світової війни мали партійні квитки РСДРП

(б). Наприклад, А. Грінберг [22] та Л. Каганович [23] безапеляційно стверджували, що київські робітники були зятими противниками війни, навіть попри масові проурядові настрої в місті влітку 1914 р.

У будь-якому науковому дослідженні неможливо обійтися без використання статистичних джерел. У контексті висвітлення міського повсякденного життя необхідним є аналіз впливу воєнної доби 1914–1917 рр. на демографічні процеси в містах Правобережної України. Всі ці матеріали містяться в щорічних виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії [24].

Газетна періодика найбільшою мірою розкриває багатоаспектний характер повсякденної історії досліджуваного періоду. Саме на початку ХХ ст. масові газети, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужним інформаційним ресурсом, що водночас формував і відображав громадську думку [25, с. 15]. Не зважаючи на перебування під жорстким контролем військової цензури, преса сповна виконувала роль «колективного щоденника», деталізуючи та оперативно розкриваючи різноманітні сторони міської повсякденності. Проте, зауважимо, газети, пропонуючи досліднику багатий і яскравий матеріал, можуть ввести його в оману, спрямовуючи увагу на роздуті журналістами сенсації з надмірною кількістю суб'єктивних оцінок, на новини, засновані на сумнівних джерелах, а також на різного роду «жовті» публікації.

У роки Першої світової війни Київ продовжував залишатися провідним видавничим центром Правобережної України. В 1914 р. у ньому друкували до 30 щоденних газетних видань [26, с. 46]. В місті виходила друком газета з найбільшим накладом у регіоні – «Киевская мысль» – до 80 тис. примірників. Цілком закономірно, за воєнної доби часопис став потужним рупором масової військової пропаганди, хоча й місцеві середовищі реакціонери звинувачували його в соціал-демократичному спрямуванні та симпатіях до євреїв. Своєрідною «молодшою сестрою» «Киевской мысли» можна справедливо вважати «Южную копейку». Вона приваблювала читачів низькою ціною, «жовтизною» та швидкою подачею новин [25, с. 18]. Затягим опонентом «Киевской мысли» була газета «Киевлянин» – друкований орган місцевих поціновувачів «руського мира». Проте в глибокому консерватизмі й агресивному націоналізмі його перевершував «Киев», заснований Київським товариством поширення російського друкованого слова. Прикметно, що крім традиційних шовіністичних атак на київських «мазепинців» і євреїв, часопис систематично і послідовно критикував міську владу.

У Київській губернії в 1914–1917 рр. власні газети мали жителі Бердичіва та Умані – «Южное слово» і «Голос Умани», відповідно. За своїм характером вони були дуже подібними до «Киевской мысли».

Своєю чергою, у Кам'янці-Подільському монопольне становище у місцевих засобах масової інформації мали націоналістичні та релігійно-консервативні

кола. Так, газету «Подільнин» видавав Подільський союз російських націоналістів, а «Подолію» – Подільська єпархія. Порівняно демократичнішим та ліберальнішим був часопис вінницької міської думи «Юго-Западный край». Завершуючи огляд подільської преси обов'язково вкажемо й на щоденне видання Проскурівської повітової земської управи «Наша земская газета», яке в 1915 р. перейменували на «Земскую мысль» [26, с. 48].

На Волині наймасовішими газетами в роки війни «Жизнь Волыни» та «Наша Волынь» володіли житомирські приватні видавці, хоча це зовсім не заважало їм демонструвати абсолютну лояльність до царського режиму.

Усі газетні матеріали можна розділити на три групи: інформаційні, літературно-художні та аналітичні.

Підкреслюючи роль преси в дослідженні теми, зазначимо про те, що такі часописи, як *Жизнь Волыни*, «Киевская мысль», «Юго-Западный край» не лише розповідали про життя міст, де вони видавалися, а й завдяки поширеній мережі кореспондентів і репортерів знайомили читачів з новинами з Волинської, Київської та Подільської губерній, відповідно. Окремо варто відзначити репортажі кореспондента «Киевской мысли» А. Бринського з Луцька [27] і Дубно [28], в яких він побував улітку 1916 р. разом із російськими військами під час Брусилівського прориву. Автор робив замітки на основі побаченого та розповідей місцевих жителів, зокрема про їхнє життя під час айстро-угорської окупації. Через повну відсутність інформації такого змісту в державних архівах Луцька та Рівного, публікації А. Бринського безперечно являють собою цінне історичне джерело.

Загалом інформаційні статті представлені у вигляді стенограм засідань міських та повітових органів влади, звітів щодо діяльності владних структур і громадських організацій, хронік подій місцевого значення. Крім того, в газетах на постійній основі публікувалися розпорядження центральної та місцевої влади, інформацію про продовольчі картки, базарні ціни тощо.

Літературно-художні матеріали – це насамперед фейлетони, газетні замальовки, уривки з оповідань, поезій. Не зважаючи на наявність в них елементів художнього вимислу, саме завдяки ним тогочасні містяни «оживають». Це, між іншим, є наслідком поширеного тоді в пресі стилю викладу інформації, коли пряма мова та інтерв'ю не застосовувалися. Крім того, цінність цих матеріалів полягає у певному дистанціюванні від військової цензури через спроможність розповіді «між рядками».

Опубліковані в газетах аналітичні матеріали в 1914–1917 рр., висвітлювали найбільш актуальні тогочасні проблеми. Аналітика як правило написана в науково-публіцистичному стилі, доступному для широкої читачької аудиторії. Усі ці публікації можна класифікувати як економічні й соціальні.

Статті на економічну тематику найчастіше стосуються впливу воєнної доби на рівень життя суспільства. Зокрема, в 1915–1916 рр. у київських газетах було опубліковано низку статей про загострення квартирного питання. В них вказано на основні причини зменшення кількості доступного житла та пропонуються шляхи його розв’язання [29; 30]. Водночас, серед аналітиків популярною темою було зниження купівельної спроможності містян [31; 32].

У аналітичних статтях соціальної проблематики проаналізовано вплив війни на кількість злочинів [33] і самогубств [34], зміну соціального статусу жінок [35; 36], споживання алкогольних напоїв [37] тощо.

Висновки. Представлена джерельна база з історії повсякдення містян Правобережної України доби Першої світової війни дає змогу проаналізувати міську повсякденність з кількох ракурсів. Перший – з позиції державної влади всіх рівнів, починаючи з міністерського і закінчуючи повітовим, а також громадських і політичних організацій. Інформація про їхню діяльність переважно міститься в опублікованих і неопублікованих архівних документах. Другий – з позиції приватної особи, представлений в мемуарній літературі та листуванні. Третій – з позиції журналістського середовища, яке визначалося ідейною спрямованістю газети, особистими переконаннями та громадською думкою. Комплексне використання цих джерел дасть можливість достатньо широко охопити основні проблеми міської повсякденності зазначеної доби, створити відповідну об’єктивну історичну ретроспективу.

Література:

1. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
2. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.
3. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: особливості джерельної бази. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Вип. 7. С. 63–71.
4. Лисий А. К., Марценюк Н. М. Вінниця у 1914–1917 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2008. Вип. 13. С. 230–234.
5. Соловйов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. № 1. С. 112–117.
6. Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы Правительствующему Сенату, Распоряжения и Постановления Министров и др. Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1915. Т. I. 763 с.
7. Новый квартирный закон (Постановление Временного Правительства от 5 августа 1917 года об установлении предельных цен на квартиры и другие помещения). Практическое руководство / [сост. : И. Мордухай-Болтовской, М. Суслов]. Петроград : Сенатская типография, 1917. 103 с.

8. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : ХНАМГ, 2010. 360 с.
9. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / [ред. кол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. С. Великочий, В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій та ін.]. Київ : ТОВ Видавництво КЛІО, 2015. 800 с.
10. Державний архів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1052. 434 арк.
11. Державний архів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1251. 79 арк.
12. Державний архів Черкаської області. Ф. 8. Оп. 2. Спр. 730. 230 арк.
13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі - ЦДАМЛМ). Ф. 335. Оп. 1. Спр. 113. 10 арк.
14. ЦДАМЛМ. Ф. 542. Оп. 1. Спр. 311. 300 арк.
15. Записки Графа Д. Ф. Гейдена (1914–1917 гг.) (Продолжение). *Военно-исторический вестник*. 1972. № 39. С. 16–22.
16. Софронов Г. П. Неподвластное времени. Москва : Воениздат, 1976. 376 с.
17. Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы, 1870–1918. Москва : Центрполиграф, 2006. 400 с.
18. Кн. Е. Н. Сайн-Витгенштейн. Дневник 1914–1918. Paris : YMCA-press, 1986. 302 с.
19. Григор'єв Г. У старому Києві. Київ : Радянський письменник, 1961. 357 с.
20. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 : в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.
21. Кошиць О. Спогади. Київ : Рада, 1995. 384 с.
22. Гринберг А. Киевская организация РСДРП (б) в эпоху войны (1914–1916 гг.). *Летопись революции*. 1928. № 1 (28). С. 128–135.
23. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва : Вагриус, 2003. 762 с. : ил.
24. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1915. 354 с.
25. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 15–20.
26. Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914–1917 рр. *Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 50. С. 45–50.
27. А. Брынский. В Луцке. *Киевская мысль*. 1916. 4 июня. С. 2.
28. А. Брынский. Поездка в Дубно. *Киевская мысль*. 1916. 5 июня. С. 2.
29. Жилищный вопрос в Киеве. *Киевская мысль*. 1915. 15 мая. С. 5.
30. Г. Наумов. Квартирный вопрос. *Киевская мысль*. 1916. 24 июня. С. 1.
31. Д. Волков. В эти дни. *Южная копейка*. 1915. 27 августа. С. 1.
32. Дороговизна жизни. *Юго-Западный край*. 1915. 17 февраля. С. 1–2.
33. Преступный мир в Киеве и война. *Южная копейка*. 1914. 10 августа. С. 2.
34. Неотложная задача. *Подольнин*. 1916. 29 ноября. С. 3.
35. Женщина – столб государства. *Киев*. 1916. 22 августа. С. 1.
36. В. Майский. Женщины и война. *Киевская мысль*. 1915. 22 июля. С. 2.
37. Два года без казённой водки. *Юго-Западный край*. 1916. 27 августа. С. 1–2.

References:

1. Vilshanska, O. (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday life of the population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 56-70 [in Ukrainian].

2. Gerasymov, T. (2017). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia : monohrafiia* [Cities of Right-Bank Ukraine and the First World War: Everyday History: a Monography]. Vinnytsia : TOV Merkiuri-Podillia [in Ukrainian].

3. Klishchynskyi, P. (2014). Pravoberezhna Ukraina v roky Pershoi svitovoi viiny: osoblyvosti dzherelnoi bazy [Right-Bank Ukraine during the First World War: Peculiarities of the Source Base]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky – Scientific Works of the Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University. Historical Sciences*, 7, 63-71 [in Ukrainian].

4. Lysyi, A., & Martseniuk, N. (2008). Vinnytsia u 1914–1917 rr. [Vinnytsia in 1914–1917.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History*, 13, 230-234 [in Ukrainian].

5. Soloviov, O. (2000). Mista Volyni u vyri frontovoho zhyttia Velykoi Yevropeiskoi viiny [Cities of Volhynia in the whirlpool of front-line life of the Great European War]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Volyn State University. Historical Sciences*, 1, 112-117 [in Ukrainian].

6. Averbah, O. I. (1915). *Zakonodatelnyie aktyi, vyizvannyie voynoyu 1914 goda s Germanieyu, Avstro-Vengrieyu i Turtsieyu. Zakonyi, Manifestyi, Reskriptyi, Ukazyi Pravitelstvuyuschemu Senatu, Rasporyazheniya i Postanovleniya Ministrov i dr.* [Legislative acts caused by the war of 1914 with Germany, Austria-Hungary and Turkey. Laws, Manifestos, Rescripts, Decrees to the Governing Senate, Orders and Resolutions of Ministers, etc.]. Vilna: Tip. A. G. Syirkina [in Russian].

7. Morduhay-Boltovskoy, I., & Suslov, M. (1917). *Novyy kvartirnyy zakon (Postanovlenie Vremennogo Pravitelstva ot 5 avgusta 1917 goda ob ustanovlenii predelnyih tsen na kvartiry i drugie pomescheniya). Prakticheskoe rukovodstvo* [New housing law (Resolution of the Provisional Government of August 5, 1917 on establishing maximum prices for apartments and other premises). Practical guide]. Petrograd: Senatskaya tipografiya [in Russian].

8. Zhvanko, L. (2010). *Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.) : monohrafiia* [Refugees of the First World War in Ukraine: Documents and Materials (1914–1918): a monography]. Kharkiv: KhNAMH [in Ukrainian].

9. Smolii, V. et al. (2015). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U 2 kn. Kn. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen* [The Great War of 1914–1918 and Ukraine. In 2 books. Book 2: In the language of documents and testimonies]. Kyiv: TOV Vydavnytstvo KLIO [in Ukrainian].

10. *Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F. 3, op. 1, spr. 1052* [State Archives of Volyn Oblast. F. 3. d. 1. c. 1052] [in Ukrainian].

11. *Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. F. 62, op. 1, s. 1251* [State Archives of Zhytomyr Region. F. 62, d. 1, c. 1251] [in Ukrainian].

12. *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. 8, op. 2, s. 730* [State Archives of Cherkasy Region. F. 8, d. 2, c. 730] [in Ukrainian].

13. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. F. 335, op. 1, Spr. 113* [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. F. 335, d. 1, c. 113] [in Ukrainian].

14. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. F. 542, op. 1, Spr. 311* [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. F. 542, d. 1, c. 311] [in Ukrainian].

15. Geyden, D. (1972). *Zapiski Grafa D. F. (1914–1917 gg.) (Prodolzhenie)* [Notes of Count D. F. Heyden (1914–1917) (Continued)]. *Voenno-istoricheskiiy vestnik – Military History Bulletin*, 39, 16-22.

16. Sofronov, G. P. (1976). *Nepodvlastnoe vremeni* [Timeless]. Moskva: Voenizdat [in Russian].

17. Baryatinskaya, M. (2006). *Moya russkaya zhizn. Vospominaniya velikosvetskoy damyi, 1870–1918* [My Russian Life. Memories of a High Society Lady, 1870–1918.]. Moskva: Tsentrpoligraf [in Russian].

18. Sayn-Vitgenshteyn, E. N. (1986). *Dnevnik 1914–1918 [Diary 1914–1918]*. Paris: YMCA-press [in Russian].
19. Hryhoriev, H. (1961). *U staromu Kyievi [In Old Kyiv]*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
20. Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie mynule. 1914–1920: v 4 ch. 2-e vyd. [My Memories of the Recent Past. 1914–1920: in 4 parts. 2nd ed.]*. Miunkhen : Ukrainske vydavnytstvo [in Ukrainian].
21. Koshyts, O. (1995). *Spohady [Memories]*. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
22. Grinberg, A. (1928). Kievskaya organizatsiya RSDRP (b) v epohu voy–nyi (1914–1916 gg.) [Kyiv organization of the RSDLP (b) in the era of war (1914–1916)]. *Letopis revolyutsii – Chronicle of the revolution*, 1 (28), 128-135 [in Russian].
23. Kaganovich, L. (2003). *Pamyatnyie zapiski rabocheho, kommunisto-bolshevika, profsoyuznogo, partiynogo i sovetsko-gosudarstvennogo rabotnika [Memorandums of a worker, a Bolshevik communist, a trade union, party and Soviet-state worker]*. Moskva: Vagrius [in Russian].
24. *Statisticheskii ezhegodnik Rossii. 1914 g. (God odinnadsatyy)[Statistical Yearbook of Russia. 1914 (Year Eleven)]*. (1915). Petrograd: Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta M.V.D. [in Russian].
25. Basenko, I. V. (2013). Kharakterystyka shchodennoi suspilno-politychnoi presy Kyieva za materialamy tsenzurnykh zvitiv (1907–1916 rr.) [Characteristics of the daily socio-political press of Kyiv based on censorship reports (1907–1916)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of the NaUKMA. Historical sciences*, 143, 15-20 [in Ukrainian].
26. Kutsyk, R. (2016). Rosiiskomovna presa Kyivshchyny, Podillia ta Volyni u 1914–1917 rr. [Russian-language press of Kyiv region, Podillia and Volhynia in 1914–1917.]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats – Ethnic history of the peoples of Europe: Collection of scientific works*, 50, 45-50 [in Ukrainian].
27. Bryinskiy, A. (1916). V Lutske [In Lutsk]. *Kievskaya mysl – Kyiv thought*, June 4 [in Russian].
28. Bryinskiy, A. (1916). Poezdka v Dubno [Trip to Dubno]. *Kievskaya mysl – Kyiv thought*, June 5 [in Russian].
29. Anonymous. (1915). Zhilischnyyi vopros v Kieve [Housing issue in Kyiv]. *Kievskaya mysl – Kyiv thought*, May 15 [in Russian].
30. Naumov, G. (1916). Kvartirnyy vopros [Apartment question]. *Kievskaya mysl – Kyiv thought*, June 24 [in Russian].
31. Volkov, D. (1915). V eti dni [These days]. *Yuzhnaya kopeyka – South kopeck*, August 27 [in Russian].
32. Anonymous. (1915). Dorogovizna zhizni [Expensiveness of life.]. *Yugo-Zapadnyiy kray – South-Western region*, February 17 [in Russian].
33. Anonymous. (1914). Prestupnyiy mir v Kieve i voyna [Criminal peace in Kyiv and war]. *Yuzhnaya kopeyka – South kopeck*, August 10 [in Russian].
34. Anonymous. (1916). Neotlozhnaya zadacha [An urgent task]. *Podolyanin – Podolyan*, November 29 [in Russian].
35. Anonymous. (1916). Zhenschina – stolb gosudarstva [A woman is a pillar of the state]. *Kiev – Kyiv*, August 22 [in Russian].
36. Mayskiy, V. (1915). Zhenschiny i voyna [Women and war]. *Kievskaya mysl – Kyiv thought*, July 22 [in Russian].
37. Anonymous. (1916). Dva goda bez kazyonnoy vodki [Two years without country vodka]. *Yugo-Zapadnyiy kray – South-Western region*, August 27 [in Russian].